

ОКРЕМІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ОБМЕЖЕННЯ ОСНОВНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ**CERTAIN ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS OF LIMITATION OF FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOM OF HUMAN AND CITIZEN UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE****Проць І.М.,***кандидат юридичних наук,**доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена дослідженню окремих проблем організаційно-правових механізмів обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. Автором досліджено поняття, види, способи обмежень основних прав і свобод людини і громадянина, підстави, принципи та критерії обмеження основних прав і свобод за законодавством України. Автор вважає, що держави за допомогою національних та міжнародних правових засобів вдаються до обмеження прав і свобод людини. Тому постає питання правомірності обмеження прав і свобод людини, особливості якого окреслено міжнародним правом і безпосередньо реалізовано в національних законодавствах.

Автором визначено, що один із базових принципів конституційно-правового статусу особи свідчить, що права і свободи людини під час їх реалізації не повинні шкодити правам і свободам інших осіб, а також іншим захищеним правом інтересам особи, суспільства й держави. Крім того, в сучасному світі виникають нові глобальні загрози людству, наприклад: міжнародний тероризм, транснаціональна організована злочинність, а також природні стихійні лиха та масові заворушення політико-економічного характеру.

Показано, що на сьогодні інститут обмеження прав є міжгалузевим та охоплює норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового та інших галузей права. У статті автор зазначає, що відповідно до норм Конституції обов'язковою умовою обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина є те, що це може відбуватись лише на підставі та у випадках, визначених законом, і, як правило, за рішенням суду. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи залежно від фактичних обставин уповноважені самостійно або через звернення до суду вибирати способи забезпечення відповідних прав та свобод людини і громадянина. Відсутність належного контролю за їхньою діяльністю може призвести до надмірного обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та пов'язаних із цим тяжких наслідків.

Ключові слова: міжнародні стандарти, державна влада, правореалізація, право обмежувальні заходи.

The article is devoted to the investigation of particular problems of organizational and legal mechanisms of restriction of fundamental rights and freedoms of a person and a citizen under the legislation of Ukraine. The author explores the concepts, types, ways of restriction of fundamental rights and freedoms of man and citizen, grounds, principles and criteria of restriction of fundamental rights and freedoms under the legislation of Ukraine. Therefore, the question arises as to the legitimacy of the restriction of human rights and freedoms, the peculiarities of which are outlined in international law and directly implemented in national legislation.

The author determines that one of the basic principles of a person's constitutional and legal status is that human rights and freedoms in the course of their realization should not harm the rights and freedoms of other persons, as well as other protected interests of the individual, society and state. In addition, new global threats to humanity are emerging in the modern world, such as international terrorism, transnational organized crime, and natural disasters and political and economic unrest.

It is shown that today the institute of restriction of rights is cross-sectorial and covers the norms of constitutional, administrative, criminal, civil, labour and other branches of law. In the article the author states that according to the norms of the Constitution, a prerequisite for the restriction of the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen is that it can occur only on the basis and in the cases specified by law, and, as a rule, by court decision. State authorities, local self-government bodies, their officials and officials are empowered, as the case may be, to individually or through a court petition to choose ways of securing the respective rights and freedoms of a person and a citizen. The lack of proper control over their activities can lead to an excessive restriction of the constitutional rights and freedoms of the individual and the citizen and the grave consequences thereof.

Key words: international standards, government, law enforcement, law restrictive measures.

Постановка проблеми. Права і свободи людини і громадянина є фундаментальним надбанням людства, важливим елементом у процесі становлення й соціалізації кожного індивіда, адже дозволяють йому задовольняти свої потреби та реалізовувати власний потенціал у різних сферах суспільного життя. Ступінь їх гарантування визначає ступінь демократичного розвитку будь-якого суспільства. Особливе місце в системі прав і свобод людини і громадянина посідають конституційні права і свободи, які разом із відповідними обов'язками встановлено в основному законі кожної держави.

У конституціях, як правило, зосереджено загально-визнані та найбільш важливі громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні та інші права і свободи. У такий спосіб конституціодавець визначає правовий статус людини і громадянина та регламентує діяльність усіх суб'єктів права. В українському законодавстві на конституційному рівні закріплено комплекс прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, реалізація яких забезпечує функціонування держави на демократичних, соціальних та правових засадах. Хоча конституційні права і сво-

боди наділені найвищою юридичною силою, більшість із них не є абсолютними, адже їх здійснення може бути обмежене законом. Таке обмеження допускається в інтересах захисту здоров'я та моральності населення, національної безпеки, територіальної цілісності держави, прав і свобод громадян, а також для охорони громадського порядку, запобігання злочинів, з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами отримати інформацію неможливо, попередження розголошення інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти аналізу організаційно-правових механізмів обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України висвітлено в працях: А. Самотуга, Н. Кушакова, М. Савчин, Н. Савінова, М. Селівон, С. Рабіновича, В. Філатова, С. Шевчук тощо. Слід зазначити, що в роботах вищезазначених науковців питання обмеження прав і свобод людини і громадянина є важливим складником досліджень загальних проблем теорії держави та права. Однак комплексне дослідження

правових обмежень як засобу правового впливу в науковій літературі відсутні.

Метою статті є дослідження цілісної концепції обмеження основних прав і свобод як інституту конституційного права України.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні питання щодо обмеження прав і свобод людини з боку інститутів державної влади набуло особливої значущості в контексті ідеї та практики правової державності. Предметом постійного занепокоєння правозахисної спільноти є факти порушень прав і свобод людини не стільки з боку інших осіб, скільки з боку держави, а саме в аспекті воєнної агресії з боку Російської Федерації. Так, ідеться про кримінальне переслідування особи, що пов'язано з правомірністю обмеження її власної свободи під час застосування запобіжних заходів, не кажучи вже про такі обмеження прав як свобода мирних зборів і демонстрацій та висловлювання поглядів [1, с. 15].

Варто зазначити, що науковцями-істориками встановлено, що вже в первіснообщинному ладі склалась своєрідна система соціального регулювання, орієнтована насамперед на обмеження. Норми поведінки, особливо норми-табу, визначалися необхідністю врегулювати біологічні інстинкти. Згодом, коли в суспільстві (й особливо в його панівній частині) з'явилося право, виникла потреба в тому, щоб уніфікувати звичаї та закріпити їх у законі, а ті його обмеження, які передбачені неписаними правилами поведінки, зафіксувати як законні обмеження.

Аналіз Конституції України дозволяє стверджувати, що в ній містяться певні обмеження спеціального характеру.

Так, відповідно до норм законодавства, конституційно-правовий інститут особливих правових режимів охоплює правові норми, які визначають (регламентують) такі питання:

- 1) порядок прийняття рішення про запровадження та припинення особливого правового режиму;
- 2) підстави запровадження та припинення особливого правового режиму;
- 3) система органів, які забезпечують реалізацію особливого режиму, їх функції та компетенція;
- 4) зміст та юридичні наслідки особливого правового режиму, зокрема перелік та зміст правообмежувальних заходів, котрі запроваджуються нині;
- 5) гарантії основних прав і свобод у період дії особливого правового режиму [2, с. 16].

Дані обмеження можна поділити на такі категорії:

1. *Обмеження основних прав і свобод в умовах особливих правових режимів*

Правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах особливих правових режимів визначаються відповідно до Конституції України, законів «Про правовий режим надзвичайного стану» та «Про правовий режим воєнного стану», а також інших законів України.

Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», під воєнним станом розуміється особливий правовий режим, який вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням терміну дії цих обмежень [3].

Надзвичайний стан, відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях під час виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних утрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства й передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та гарантування безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням терміну дії цих обмежень [4].

Безпосередньо під підставами виникнення надзвичайних (екстремальних) ситуацій, які тягнуть запровадження особливих правових режимів й обмеження прав і свобод громадян, у широкому сенсі можна розуміти загрози національним інтересам країни як сукупності усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства й держави у прогресивному розвитку, що впливають з особливостей політичного й соціально-економічного устрою країни, рівня економічного розвитку, специфіки географічного положення, національних і культурних традицій тощо. Як складник національних інтересів, окремо вирізняються життєво важливі інтереси, задоволення яких забезпечує існування й можливість прогресивного розвитку не тільки особи, але й держави як незалежного суб'єкта міжнародного права [5, с. 181].

Оскільки запровадження особливого правового режиму завжди є потенційною загрозою для основних прав і свобод, чинне законодавство України містить низку гарантій. Зокрема, передбачені названим Законом обмеження конституційних прав і свобод громадян, які можуть бути застосовані за умов надзвичайного та воєнного стану, є вичерпними й розширеному тлумаченню не підлягають. Термін їх застосування не може перевищувати терміну, протягом якого триває надзвичайний чи воєнний стан. В умовах надзвичайного та воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, зазначені у ч. 2 ст. 64 Конституції України.

Так, відповідно надзвичайний стан може бути введено на строк не більш ніж 30 діб і не більш ніж 60 діб в окремих її місцевостях.

У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України, але не більш ніж на 30 діб. Указ Президента України про продовження дії надзвичайного стану набирає чинності після його затвердження Верховною Радою України [4].

Однак є й гарантії прав людини і громадянина під час введення особливого правового режиму. Так, у разі дії надзвичайного чи воєнного стану це не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання, для будь-яких обмежень права на життя, на свободу думки, совісті, релігії в розумінні цих прав і свобод, прийнятому в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права й у законах України. А будь-які спроби використати введення надзвичайного стану для захоплення влади або зловживання нею тягнуть за собою відповідальність згідно із законом [6, с. 111].

2. *Обмеження основних прав і свобод у межах кримінального процесу*

Саме сфера боротьби зі злочинністю є саме тією сферою правотворчої й правозастосовчої державної

діяльності, в якій обмеження прав людини є поширеним явищем, причому викликається воно об'єктивною необхідністю успішного досягнення сучасного правозахисного призначення кримінального судочинства.

У кримінальному процесі обмеження основних прав і свобод особи використовуються з метою: захисту життя, здоров'я, майна громадян, прав і свобод інших осіб, а також інших загальнолюдських цінностей, охорони моральності населення, державної та громадської безпеки [7, с. 630].

Конституцією й законами України передбачається можливість тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбаченого ст. ст. 30, 31, 32 Конституції України, під час проведення оперативно-розшукової діяльності, дізнання й досудового слідства. Підстави та порядок здійснення заходів, пов'язаних із тимчасовим обмеженням цих конституційних прав і свобод людини і громадянина, визначені Кримінально-процесуальним кодексом України, законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про національну поліцію», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та в інших.

Загалом, обмеження основних прав і свобод громадян у межах кримінального процесу можуть бути розподілені на такі групи: обмеження, яке є елементом (складником) спеціального правового статусу учасника кримінального процесу; обмеження, котрі впливають із запобіжних заходів; обмеження, що впливають зі слідчих дій; обмеження, пов'язані зі здійсненням оперативно-розшукової діяльності.

Відповідно до норм цих нормативно-правових актів, суб'єктами, чий права обмежуються, можуть виступати: обвинувачуваний, підозрюваний, потерпілий, свідок, захисник, цивільний відповідач, цивільний позивач, експерт, спеціаліст, понятий, представники потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, приватного обвинувача, а також неповнолітнього обвинувачуваного й підозрюваного. Водночас, суб'єктами, вповноваженими приймати рішення про запровадження таких обмежень, є: суд, суддя, прокурор, слідчий, начальник слідчого підрозділу, орган дізнання, дізнавач [8, с. 124].

Загалом, ці обмеження застосовуються тоді, коли є:

- 1) потреба рішучої боротьби із злочинністю для блага суспільства;
- 2) неможливість ведення боротьби зі злочинністю без примусових заходів;
- 3) необхідність подолання протидії з боку зацікавлених чи примушуваних (обвинувачуваних, підозрюваних) осіб;
- 4) важливість забезпечення невідвратної відповідальності за злочин [7, с. 630].

3. Обмеження основних прав і свобод у виборчому процесі

Виборчі права громадян належать до тієї категорії основних прав і свобод, умови й межі обмеження яких безпосередньо й однозначно визначені в самій Конституції України. Так, наприклад, ст. 70 визначає, що «не мають права голосу громадяни, визнані судом недієздатними», ст. 76 проголошує, що «не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, котрий має судимість за вчинення навмисного злочину, якщо судимість не погашена й не знята в установленому законом порядку» [9].

Чинне виборче законодавство України передбачає 3 види обмежень виборчих прав громадян:

- 1) виборчі цензи (зокрема, осілості, законослухняності та лінгвістичний) – спеціальні умови, яким мають відповідати особи, аби за ними були визнані активне чи пасивне виборче право;
- 2) анулюючі обмеження (зокрема, вимоги щодо несумісності та невиборності) – виключення з пасив-

ного виборчого права, розраховані на приватні ситуації, пов'язані з особливим статусом особи;

3) лімітні обмеження (зокрема обмеження щодо можливості бути певним суб'єктом виборчого процесу, щодо проведення окремих заходів у межах виборчого процесу та участі в них, а також додаткові кваліфікації) – не стосуються кола учасників виборчого процесу, але регулюють обсяг їхніх дій.

Проте варто зазначити, що жодне з обмежень виборчих прав, установлених вітчизняним законодавством, не має дискримінаційного характеру, оскільки відповідає міжнародно-правовим стандартам у цій сфері, зокрема тим, які передбачені Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р., Європейською конвенцією про захист прав та основних свобод 1950 р., а також Конвенцією про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках СНД 2002 р. [11, с. 39].

4. Обмеження основних прав і свобод,

зумовлені спеціальним правовим статусом особи

В такому разі обмеженню підлягають тільки деякі політичні, економічні та соціальні права, зокрема, право на доступ до служби в органах публічної влади, право на об'єднання (в частині права на об'єднання в політичні партії та профспілки), право на власність, право на свободу вибору виду й міри суспільно корисної діяльності (зокрема право на свободу підприємницької діяльності), право на страйк.

Згідно з нормами законодавства, такі обмеження мають на меті:

- 1) забезпечення неупередженості відповідних посадових і службових осіб;
- 2) запобігання «конфлікту інтересів» при виконанні владних повноважень;
- 3) забезпечення належного функціонування стратегічних галузей економіки (електроенергетика, транспорт тощо), державного апарату та органів місцевого самоврядування [11, с. 42].

Висновки. Відповідно до норм законодавства, практика обмеження прав і свобод людини і громадянина в демократичному та правовому суспільстві – це один з найважливіших аспектів відносин людини й держави. Адже вони мають на меті знаходження компромісу між суспільною, державною необхідністю й інтересами правозахисника; водночас із позиції права як основного інструменту захисту особи від свавілля держави, роль обмежень прав і свобод полягає в захисті суспільства, прав і свобод інших осіб від свавілля правозахисника (людини, громадянина). В Україні традицією для світової політико-правової теорії й практики правило, згідно з яким здійснення прав і свобод людини і громадянина не повинно порушувати права і свободи інших осіб, закріплено на найвищому – конституційному – рівні (ст. 23).

Тому обмеження основних прав і свобод особи являє собою правомірне, цілеспрямоване кількісне та (або) якісне применшення у процесі правореалізації тих можливих моделей поведінки (правомочностей), які складають основне право (свободу) особи, з боку інших осіб. Воно має виключно законний, тимчасовий, цільовий, недискримінаційний, суспільно корисний характер і полягає у звуженні обсягу і змісту фундаментальних потенційних можливостей особи. Можливість обмеження основних прав і свобод людини державою передбачено фактично у всіх міжнародно-правових актах, які регламентують права людини й основоположні свободи. Кожен договір визначає межі можливих обмежень та вичерпний перелік підстав для них, а також установлює низку прав, які за будь-яких обставин не можуть бути обмежені.

Запровадження обмежень основних прав і свобод також може бути пов'язане в законі з особливостями правового режиму території, правового статусу особи або юридичного процесу. Такі особливості можуть урахуватись як самі собою, так і в комплексі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Примаченко А. Права человека: новые тенденции. *Зеркало недели. Украина*. 2011. № 8. С. 15–21.
2. Стрекалов А.Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
4. Про правовий режим надзвичайного стану Закон України від 16.03.2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>.
5. Конституційне право України: підручник для вищих навчальних закладів / за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.
6. Демків Р.Я. Конституційне право України : курс лекцій. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.
7. Смоков С.М. Види обмежень конституційних прав громадян у новому Кримінальному процесуальному кодексі України. *Форум права*. 2012. № 2. С. 628–632.
8. Стрельбицька Л.Я. Обмеження конституційних прав засудженого. *Підприємництво, господарство і право* (№ 7). 2009. С. 121–128.
9. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
10. Ільницька У.В. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія Політологія*. 2012. Т. 197, Вип. 185. С. 37–41.
11. Орленко В.І. Конституційне право України : навчальний посібник. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. 156 с.